

Sekülerizmin Gerilemesi*

Peter L. Berger**

Birkaç yıl önce fundamentalizmi konu edinen bir araştırma serisinin ilk kitabı masamdaki yerini almıştı. Kitap, MacArthur Vakfı'nın her türlü masrafı çekinmeden üstlendiği bir projenin eseri idi. Projenin başında Chicago Üniversitesi'nin mümtaz profesörlerinden kilise tarihi uzmanı Martin Marty vardı.¹ Birçok ünlü araştırmacının yer aldığı bu araştırma genelde mükemmel sonuçlar ortaya koymaktaydı. Ama onun beni ilgilendiren tarafı, sözünü ettiğim ilk cildinin daha okumadan masamda dururken bile, benim çok önemli bir konuyu düşünmemi sağlamış olması ve bana bir çeşit "Tamam, buldum!" tecrübesini yaşatmasıydı.

Kitap hacimliydı. Birisini yaralamak için bile kullanılabilirdi. Kendi kendime sordum: "MacArthur Vakfı dinî fundamentalizmi konu edinen bu eser için neden birkaç milyon dolar harcamayı gözden çıkarmıştı?" Aklıma iki ayrı sebep geldi. İlki çok ilginç değildi. Vakıf, ilerlemeci (progressive) bir dünya görüşüne sahip olabilir, fundamentalizmi de ilerlemeye karşı bir tavır olarak görebilirdi. Bu durumda söz konusu proje, düşmanı daha iyi tanıma amacına yönelik olmalıydı. Aklıma gelen ikinci cevap ise, bu sözde fundamentalizmin anlaşılması zor, garip bir hadise olduğu, dolayısıyla da projenin bu yabancı dünyayı daha

iyi anlama hedefini taşımış olabileceğiydi.

Ama bu durumda da bir başka soru ortaya çıkıyordu: Fundamentalizmi garip bulanlar kimlerdi? Onu kimlerin daha iyi anlaması gerekiyordu? Bu soruya verilecek cevap basitti: Vakfın, fundamentalizmi daha iyi anlamaları gerektiğini düşündüğü kişiler, vakıf yetkililerinin her zaman görüşüp konuştuğu elit Amerikan üniversitelerinin profesörleriydi. İşte, "Tamam, buldum!" tecrübesini bu sebebi düşündüğüm an yaşamıştım. Vakfı bu projeye dünyayı tersinden görme motivasyonu yönlendirmiş olmalıydı. Buradaki zan, aşırı dinî hareketi ima eden bu sözde fundamentalizmin ender ve izahı zor bir hadise olduğu şeklindeydi. Ama aslında tarihe veya günümüze bakıldığında fundamentalizmin ender bir hadise olmadığı ortadaydı. Aksine ender olan şey bunun tersini düşünen insanlardı. Anlaması zor olan hadise İranlı mollaların durumu değil, Amerikan üniversite profesörlerinin durumu olmalıydı. (Dolayısıyla da bu profesörler üzerine, onları izah etmek için milyonlarca dolar harcamaya değer miydi?)

Bu küçük hikâyenin ortaya koymak istediği nokta, sekülerleşmiş (dünyevîleşmiş)² bir dünyada yaşadığımız zannının yanlış olduğudur: Dünya bugün, bazı istisnaları hariç, olabildiğine dinî bir dönem yaşamak-

tadır. Bu da 1950-1960'larda tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından yazılan ve sekülerleşme (secularization) teorisi şeklinde isimlendirilen literatürün yanıldığını gösterir. Aslında bu literatüre katkıda bulunanlardan birisi de bendim. O zamanlar böyle bir teori ileri sürmek için geçerli sebepler vardı. Gerçi bu literatürün bazı yönleri hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Ama aynı şey teorinin özü için söz konusu değildir.

Aydınlanma'ya kadar geri götürülebilecek sekülerleşme teorisinin ana teması gayet nettir: Modernleşme ile hem toplumsal seviyede hem de ferdin zihninde (bilincinde) din gerileyecektir. Fakat zaman bu temel fikrin yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Modernleşmenin bazı bakımlardan sekülerleşmeye sebep olduğu, hatta bazı coğrafyalarda bunun daha fazla hissedildiği doğrudur. Ama modernleşmenin sekülerleşme karşısı birçok güçlü hareketi doğurduğu da ortadadır. Ayrıca toplumsal seviyedeki sekülerleşmenin mutlaka ferdi bilinç seviyesinde de gerçekleşmesi gibi bir zorunluluk söz konusu değildir. Bazı dinî kurumlar birçok toplumda güçlerini ve etkilerini kaybetmişler, ama hem eski hem de yeni dinî inanç ve ibadet şekilleri, bazen yeni kurumsal şekillere, bazen de aşırı bir dinî ifadeye dönüşerek fertlerin hayatlarındaki yerlerini kormuşlardır. Temsil ettikleri dine inanan veya önerdikleri uygulamaları yapanların sayısı az olsa da dinî kurumlar sosyal ve politik alanda etkin olmaya devam etmişlerdir. Buradan çıkan sonuç, en azını söylemek gerekirse, din ile modernite arasındaki ilişkinin karmaşık bir mahiyet arzettiğidir.

Reddetme ve Adapte Olma Alternatifleri

Modernitenin mutlaka dinin gerilemesine neden olacağı öngörüsü aslında herhangi bir değer taşımaz. Bu bunun iyi bir haber olduğunu düşünen kişilerce de, tersini düşünenlerce de iddia edilebilir. Aydınlanma

düşünürlerinin ve ilerici zihniyetteki kişilerin çoğu en azından "gerici", "bâtıl" ve "hurâfe" inançları yok edeceği zannıyla sekülerleşmenin, çok iyi bir şey olduğu düşüncesindedirler. (Onlardan bazıları bu menfî özelliklerden sıyrılan bir dini hâlâ kabul edilebilir bulmaktadırlar). Çok fazla geleneksel inançları olanlar da dahil olmak üzere, dindar insanlar da modernite ile sekülerleşme arasında bir ilişki olduğunu kabul edip bu durumdan oldukça şikâyetçidirler. Hatta bunlardan bazıları moderniteyi, her fırsatta mücadele edilmesi gereken bir düşman olarak görmektedir. Bunun tersine bazıları da moderniteyi dinî inanç ve pratiklerin kendisine adapte olması gereken yenilmez bir dünya görüşü olarak algılamaktadırlar. Bir diğer deyişle reddetme veya adapte olma, sekülerleştiği düşünülen dünyada dindar insanların önünde bulunan iki yoldur. Ama her fırsatta görüldüğü gibi, yanlış algılamalara dayandıkları zaman her iki yol da emin olunamayan, muğlak sonuçlar ortaya koymuşlardır.

Modern fikirleri ve değerleri teorik olarak reddetmek mümkündür. Ama bu reddi insanların hayatlarına ölçü yapmak çok zordur. Bunu yapmak için birisinin toplumun tamamını ele geçirmesi ve "modern"e karşı olan dini herkes için zorunlu hale getirmesi gerekir. Böyle bir uygulamayı İspanya'da Franko denemiş ve başarısız olmuştur. İran'da ve diğer bazı ülkelerde mollalar hâlâ bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Dünyanın birçok yerinde dinî fetih olarak adlandırılacak bu denemelerin başarılı olma ihtimali yoktur. Çünkü kültürler arası iletişimde önemli atılımlarla heterojen toplumlar ortaya çıkaran ve dinin inhisarını değil de çoğulculuğu yeğleyen modernleşme buna müsaade etmez. Bir diğer reddetme stratejisi ise, çevredeki geniş toplumun etkisini azaltmak maksadıyla dinî alt kültürler oluşturmaktır. Bu tutum dinî devrimden daha fazla başarı getiren, ama aynı zamanda birçok zorluğu da barındıran bir yöntemdir. Kök saldığı her yerde mo-

dern kültür çok etkili bir güce sahiptir ve bundan korunmak için çok sıkı bir savunma sistemine ihtiyaç vardır. Doğu Pensilvanya'daki Amish'lere³ veya Brooklyn'in Williamsburg bölgesindeki Hasidic⁴ hahamlara bu zorluğu sormak gerekir.

Modern seküler kültürün bu görünür gücüne rağmen sekülerleşme teorisinin doğru olmadığı, dinî kurumların uyguladıkları çeşitli adaptasyon stratejilerine bakıldığı zaman net bir şekilde görür. Eğer gerçekten de sekülerleşmiş bir dünyada yaşamış olsaydık, o zaman dinî kurumların ayakta kalmaları sekülerizme adapte olmayı ne derece başardıklarıyla doğru orantılı olurdu. Zaten adaptasyon stratejilerinin beklentisi de bu yöneydi. Ama sonunda dinî toplumlar varlıklarını devam ettirdiler ve sekülerleşen dünyanın isteklerine adapte olmayı reddettikleri ölçüde de geliştiler. Kısacası, sekülerleşmiş dine yönelişler genelde başarısızlığa uğradı. Sekülerizme tepki gösteren, "tabiatüstü" inanç ve uygulamaları olan dinî hareketler ise başarılı oldular, varlıklarını korudular.

Roma Katolik Kilisesi'ndeki modernite ile mücadele bu sözünü ettiğimiz çeşitli reddetme ve adapte olma stratejilerinin zorluklarını çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır. Aydınlanma'ya ve onun yönlendirdiği devrimlere kilisenin ilk reaksiyonu kesin ve sert bir reddetme şeklinde oldu. Bu reddin en önemli anı belki de 1870'de toplanan I. Vatikan Konsili'nin Aydınlanma'nın I. Victor Immanuel'in ordu-ları gibi Roma'yı işgale hazırladığı bir sırada Papa'nın günahahtan arınmış olduğunu ve (Hz.) Meryem'in doğumunun her türlü iffetsizlikten uzak olduğunu ilân etmesiydi. Ama yaklaşık 100 yıl sonra toplanan II. Vatikan Konsili kiliseyi modern dünyaya uydurma (aggiornamento) tasarımına sığınarak bu kesin reddedici tavrını değiştirdi. (O zaman, daha Konsil toplanmadan önce, bir Protestan papazıyla bu konuda konuştuğumuzu ve ona "Toplantıdan ne sonuç çıkar?" şeklinde bir soru sordüğümü

ve onun da "Bilemiyorum, ama I. Konsil'in kararlarının tekrarlanmayacağından eminim" şeklinde cevap verdiğini hatırlıyorum).

Görüldüğü gibi II. Vatikan Konsili'nin, pencereleri, özellikle de anti-seküler Katolik alt kültürün pencerelerini açması beklenmekteydi (Amerika Birleşik Devletleri'nde bu Katolik alt kültür çok yakın bir zamana kadar fevkalâde etkiliydi). Ama asıl mesele pencereleri açınca içeriye girenlerin kontrol edilmesi olmalıydı. Nitekim öyle de oldu ve kiliseye problem teşkil eden modern dünyanın tüm çalkantılı unsurları pencereden içeri girdi. Böylece kilise red ile adaptasyon arasında bocalayan bir çizgi çizmeye başladı.

Gerek Roma Katolik Kilisesi'ne, gerekse uluslararası düzeyde dinî tabloya baktığımız zaman, her yerde geleneksel ve muhafazakâr hareketlerin yükselişte olduğunu görmekteyiz. Bu hareketlerin en belirgin özelliği, kendilerini "ilerici aydınlar" olarak gören kimselerin modernleşme veya çağdaşlaşma olarak tanımladıkları ölçülere karşı çıkmış olmalarıdır. Bu hareketler yükselişte iken, moderniteye adapte olmak için özel gayret sarfeden dinî hareketler düşüştedirler. Bunun en canlı örneklerinden birisi Amerika Birleşik Devletleri'nde son yıllarda yaşanan orta yol Protestanlığın düşüşü karşısında Muhafazakâr Protestanlığın (Evangelicalism) yükselişidir.

Papa II. John Paul ile birlikte Roma Katolik Kilisesi'nin gerçekleştirdiği muhafazakâr hamleler, hem diğer Hıristiyan mezheplerinden çok sayıda kişinin bu kiliseye katılmasını sağlamış, hem de özellikle Batı dışındaki Katolik ülkelere yeni bir heyecan ve canlılık getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle de Rusya'daki Ortodoks Kilisesi'nde önemli bir canlanmaya, insanların dine yönelmelerine şahit olduk. İsrail'deki veya İsrail dışındaki Yahudiler arasında dinî inançlara bağlı gruplar hızla çoğalmaktadırlar. İslâm, Hinduizm, Budizm mensupları arasında

da buna benzer muhafazakâr dinî gruplar ortaya çıkmakta, yine Japonya'da Şintoist ve Hindistan'da Sih cemaatlerde belirli bir dinî uyanış gözlenmektedir.

Şüphesiz bu gelişmeler hem içerik hem de sosyal ve politik açıdan farklılıklar arz etmektedir. Ama bunların ortak yönleri vardır ki, o da dinî bir ilhama sahip olmalarıdır. Bütün bunlar artık modernleşme ile sekülerleşmenin özde olduğu (veya modernleşmenin sekülerleşmeye yol açacağı) fikrinin doğru olmadığını veya en azından artık modern dünyada sekülerleşme karşıtlığının sekülerleşme kadar önemli bir hadise olduğunu göstermektedir.

İki Farklı Dinî Diriliş Hareketi

Hem medyada hem de ilmî yayınlarda bu dinî akımlar hep fundamentalizm kategorisinde mütalaa edilmektedirler. Bence bu, pek isabetli bir tasnif değildir. Çünkü öncelikle bu tanımlama küçük düşürücü bir imayı içermektedir. İkinci olarak da tanımın kökleri Amerikan Protestanlığına dayanmaktadır. Amerikan Protestanlığına ait bir tanımlama başka dinî eğilimlere adapte edilince de bir anlam kayması olacağı muhakkaktır. Bununla beraber kavram şu mânâları ima eder mahiyette bir kullanım kazanmış ve kavrama birkaç yönlü anlam yüklenmiştir: a) Çok kuvvetli bir dinî iştiağ b) "Zamana uymak gerek!" söylemine karşı çıkış c) Geleneksel dinî otoriteye dönüş.

Tüm bu özellikler değişik kültürlerde var olan ortak özelliklerdir. Bunların varlığı sekülerleşiren güçlerin mevcut olduğunu gösterir, çünkü onlar bu güçlere bir tepki olarak ortaya çıkmışlardır. (Dolayısıyla, bu açıdan bakıldığında, eski sekülerleşme teorisinin dolaylı bir şekilde de olsa bir dereceye kadar geçerli olduğu söylenebilir.) O zaman çağdaş din sosyolojisinin en önemli konularından birisinin artık sekülerleşiren ve onun karşısında yer alan güçler arasındaki karşılıklı

etkileşimin incelenmesi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Modernizm insanların kesin olarak inandıkları şeyleri, tüm eski inançları zedelemekte, insanları inanç ve değerlerinden şüpheye düşürmektedir. Oysa bu şüphe ortamı (veya şüphecilik) insanların çoğunun taşıyamayacağı bir yükür. Onun için yalnızca dinî bir hareket değil, kesin bilgi vaadeden ve inançta bir kesinlik unsuru içeren herhangi bir hareket artık bugün modernizmin getirdiği bu yüke tepki olarak -âmiyâne tabirle- piyasada kendisine yer bulmaktadır.

Tüm bu sözü geçen ortak özelliklerin yanında, çeşitli dinî hareketlerin sosyal ve politik etkilerini inceleyen bir değerlendirme aynı zamanda bunlar arasındaki farklılıkları da dikkate almak durumundadır. Bu noktanın ehemmiyeti bugün dünyada en dinamik iki dinî hareket olarak bilinen İslâmî hareket ile Evanjelik harekete baktığımız zaman net olarak görülür. Bunun yanında, bu iki hareket arasında bir mukayesede bulunulunca, her ikisini de her durumda "fundamentalizm" şeklinde sınıflamanın pek uygun olmadığı ortadadır.

Politik yansımaları olması sebebiyle bu iki hareketin daha meşhur olanı hiç şüphesiz İslâmî harekettir. Ama bu hareketi sadece politik gözle değerlendirmek büyük bir hatadır. Onun dinî teslimiyete vurgu yapan etkin bir diriliş hareketi olduğu ortadadır. Bunun içindir ki, Kuzey Afrika'dan Güney Asya'ya birçok müslüman ülkeyi kapsayan bir coğrafyaya sahiptir. Birçok yerde, özellikle de Hıristiyanlık'la çekiştiği Orta Afrika'da mühtediler⁵ kazanmaya devam etmektedir. Yine Avrupa ve Kuzey Amerika'da yeni filizlenen müslüman topluluklar arasında gözlemlenebilen bir boyut kazanmaktadır. Hülâsa, bu hareket her yerde bir yükselme ivmesi yakalamış, kendini sadece dinî inançlarda değil, belirgin bir yaşama biçiminin sergilenmesi şeklinde de hissettirmiştir. Bu yaşama biçimi de din-devlet ilişkisi, kadının toplumdaki rolü, günlük yaşantıda takip edilecek ahlâkî prensi-

pler ve dinî hoşgörünün sınırları gibi konularda modern paradigmalara çatışmaktadır.

Ama şunu da hemen belirtmek gerekir ki, İslâmî hareket kendilerini ilerici olarak tanımlayan entelektüellerin hâlâ iddia ettikleri gibi kesinlikle daha az modernize olmuş veya "gerici" olarak nitelendirilebilecek bir toplum peşinde değildir. Hatta aksine bu hareket modernleşmiş şehirlerde daha güçlüdür ve bazı ülkelerde de Batı tipi yüksek eğitim almış insanlar tarafından tasvip görmektedir. Birçok üst sınıftan ailelerin kız çocuklarının başörtüsü ve İslâmî iffet prensibinin gereği olan bir giyim tarzını tercih ettikleri Mısır ve Türkiye buna örnek gösterilebilir.

Bununla birlikte İslâmî hareket içerisinde büyük farklılıkların olduğu da bir gerçektir. İslâm dünyasının kalbi olan Ortadoğu'da bile Sünnî İslâm ile Şia İslâm'ı arasında hem dinî hem de politik alanda önemli ayrışmalar mevcuttur. Meselâ Suudi Arabistan'da muhafazakârlık kavramına yüklenen anlamla İran'da bu kavrama atfedilen anlam birbirinden farklıdır. Ortadoğu'dan uzaklaştıkça bu ayrışmanın sınırlarının daha da genişlediği görülür. Dünyanın en fazla müslüman nüfusunu barındıran Endonezya'da çok güçlü bir hareket olan Nahdatü'l-Ulemâ hareketi İslâmî "fundamentalizm" kavramına biçilen niteliklerin hilâfına son derece hararetli bir şekilde demokrasi ve çoğulculuk yanlısı bir karakter arzeder. İslâm dünyasını, politik tartışmaların gündeme gelebildiği ülkelerinde İslâm ile modern dünyanın paradigmaları arasındaki ilişkilerin şekli üzerine çok canlı tartışmalar yapılmakta ve İslâmî diriliş taraftarları kendi aralarında çok farklı söylemler geliştirmektedirler. Her zerresine gelenek işlemiş olan İslâm'ın, çoğulculuk, demokrasi ve pazar ekonomisi gibi modern kurumlarla uzlaşmaya varması için çok zorlu engelleri aşarak bu safhaya gelmesi gayet tabiidir.

Evanjelic hareket ise yine nefes kesen bir

yayılm alanına, İslâmî hareketten daha geniş bir coğrafyaya sahiptir. Bu hareket sayesinde Hıristiyanlık Doğu Asya'da çok sayıda dindaş kazandı. Çin devleti dışında yaşayan Çin toplulukları arasında, komünist devletin baskısına rağmen Çin topraklarında, Güney Kore'de, Filipinler'de, Güney Pasifik'te, geleneksel Afrika dini ile sentezlenmiş bir şekilde Orta Afrika'da ve nihayet eski komünist Avrupa'nın bazı bölümlerinde inanılmaz derecede revaç buldu. Ama Evanjelic hareketin en başarılı olduğu coğrafya şüphesiz Lâtin Amerika idi. ABD'nin güneyini oluşturan bu bölgede Evanjelic Protestanlar'ın sayısının 40-50 milyon dolayında olduğu tahmin edilmektedir ve bunların ekseriyeti ilk nesil Protestanlardır.

Evanjelic hareketin çoğunluğu Pentakostal⁶ gruplardan oluşmaktadır. Bu grupların en önemli özellikleri kutsal kitaba, ahlâkî kurallara çok kuvvetli bir şekilde bağlı olmaları, vecd veya huşu halinde yapılan ibadete önem vermeleri ve manevî iyileşmeye, yani inancın bir ruhsal rahatlama sağlayacağı inancına fazlaca vurguda bulunmalarıdır. Özellikle Lâtin Amerika'da bu Protestan hareketine geçişler kültürel bir değişime neden olmaktadır. İnsanlar çalışma ve tüketim alanlarında yeni tutumlar geliştirmekte, eğitim konusunda yeni bir felsefe oluşturmakta, kadın-erkek ilişkisindeki geleneksel maço anlayışa şiddetle karşı çıkmaktadırlar (Evanjelic gruplarda kadın çok önemli bir görev üstlenmektedir). Evanjelic hareket ilk defa ABD'de ortaya çıkmış ve hareketin ilk misyonerleri oradan dünyaya dağılmışlardır. Hareket, ulaştığı her coğrafyada, özellikle de Lâtin Amerika'da sanki orada ortaya çıkmış yerli bir hareket gibi tasvip görmüş, ABD'li dindaşların desteğine ihtiyaç duymamıştır. Hatta, Lâtin Amerikalı Evanjelicler bu bölgede bulunan İspanyol kökenliler üzerinde misyoner faaliyetlerine başlamışlar ve birçok insanı kendilerine dâhil etmişlerdir.

İslâmî ve Evanjelik hareketlerin dinî içeriklerinin birbirlerinden tamamıyla farklı oldukları, bunların farklı sosyal ve politik neticeler doğuracağı ortadadır. Bununla birlikte bu iki gelişmenin ayrıştıkları bir nokta daha vardır. O da İslâmî hareket genelde hâlen müslüman olan ülkelerde veya Avrupa'da yaşayan müslümanlar arasında itibar bulmakta, buna karşın Evanjelik hareket önceden tanınmadığı veya marjinal kaldığı coğrafyalarda rağbet görmektedir.

. . . Ve İki İstisna

Yirmi-otuz yıl önce dinin istikbâli üzerine bazısı zevkle, bazısı da ümitsiz bir psikolojiyle sekülerleşmiş bir dünya tahmininde bulunanların aksine bugün dünya oldukça dinî bir görünüm arz etmektedir. Ama bu duruma istisna teşkil eden, birisi muğlak, diğeri ise oldukça net iki bölge vardır.

Bunlardan ilki, söz konusu sekülerleşme teorisinin geçerli görüldüğü Avrupa'dır. Batı Avrupa'da gittikçe yükselen bir ivme gösteren modernleşme ile birlikte sekülerleşmeyi belirleyen göstergelerde de bir yükselme oldu: Kilisenin öngördüğü dinî inançları olduğu gibi kabullenen insanların sayısı azaldı. Cinsellik, evlilik ve çocuk yapma gibi konularda çoğu kimse dinî prensipleri takip etmez oldu. Kiliseye gidenlerin ve din adamı olmayı tercih edenlerin oranı büyük ölçüde düştü. Avrupa kıtasının kuzey bölümündeki ülkelerde uzun süredir var olan bu temâyül İkinci Dünya Savaşı sonrasında kıtanın güney bölümündeki ülkeleri de hızla cenderesine aldı. Böylece İtalya, İspanya ve Yunanistan da (sanki muhafazakâr Katolikler'in II. Vatikan Konsili'ni suçlayıcı tavırlarını yalanlarcasına) kilise dininin hızla gerilemesine tanık oldu. Şimdi artık yaygın bir seküler Avrupa kültürü söz konusudur ve güneyin yaşadığı bu tecrübe seküler kültürün bu ülkeleri de istilâsının bir sonucudur. Doğu Avrupa'nın da benzer gelişmeleri yaşayacağını, buradaki ülkelerin de bu

yeni Avrupa'ya entegre olacağını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir.

Bu gelişmelerle ilgili sunduğumuz tespitler üzerine fazla bir tartışma yoktur. Ama son zamanlarda özellikle Fransa, İngiltere ve İskandinavya ülkelerinde yapılan bazı din sosyolojisi araştırmaları bu gelişmelere yüklediğimiz sekülerleşme nitelemesini sorgulamaktadır. Bu araştırmalar organize kiliselere karşı var olan yabancılaşmaya rağmen, özellikle Hıristiyanlık içerisinde çok kuvvetli bir dinî canlanmanın olduğunu gösteren veriler ortaya koymaktadır. Bu veriler dikkatle incelendiği zaman Avrupa'da dini tanımlayan şeyin "sekülerleşme"den ziyade "kurumsallaşmış dinden kaçış" olduğu görülmektedir. Yani din için bir "yok olma" değil, bir "yer değiştirme" söz konusu olmuştur. Bununla beraber Avrupa'nın dünyanın diğer bölgelerinden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Meselâ ABD, Avrupa'dan din adına müspet yönde kesin bir farklılık arzeder. Amerikalılar Avrupalılar'a nazaran daha dindar ve kiliseye daha bağlıdır. Tabi bu durum din sosyolojisini hayrete düşüren muammalardan birisidir.

Avrupa'nın yanında sekülerizmin gerilediğini öne süren teze istisna oluşturacak bir örnek daha vardır: Batı'yı örnek alan ülkelerde Batı tipi yüksek eğitim alan özellikle sosyal bilimlerden insanların oluşturduğu sekülerleşmiş bir alt kültür mevcuttur. Bu alt kültür ilerlemeci ve Aydınlanmacı düşüncenin inanç ve değerlerinin kendi ülkelerindeki bayraktarlığını yapmaktadır. Bunların sayıları az ve halk nezdinde fazla itibarları olmasa da, eğitim sistemi, medya ve yargı gibi önemli kurumları kontrol ettiklerinden çok etkilidirler ve sisteme hâkim pozisyondadırlar. Dünyanın hemen hemen her yöresinde böyle bir tablo söz konusudur. Ama başta müslüman ülkeler olmak üzere bazı ülkelerde bu alt kültürü terkedenlerin olduğu da bir gerçektir. Batı tipi eğitim alan Batı dışından insanların sekülerleşmeye neden bu kadar mütemâyil olduk-

larını çok açık bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Ama net olarak bildiğimiz şey global düzeyde böyle bir elit kültürün oluştuğudur. Bunun karşısında ise artık listeye her geçen gün yeni bir ülkenin eklendiği popülist karakter taşıyan (halka dayalı) çok kuvvetli bir dinî hareketlenme kendisini hissettirmektedir. Bu hareketlenmenin arkaplânındaki motivasyonun en önemli özelliği de, onun dinî olmaktan öte, söz konusu seküler elit tabakaya yönelik bir protesto ve karşı duruş içermesidir. ABD’de var olan sözde “kültür savaşı” da böyle bir karaktere sahiptir.

Sorular ve Cevaplar

Bu global dinî manzara bazı soruları da beraberinde getirmektedir: Dinin bu dünya çapındaki yükselişinin gerçek sebepleri nelerdir? Bu yükselen dinî hareketler seküler düzeni tenkit noktasında ne gibi farklılıklar arzetmektedirler? Dinin alanına girmeyen diğer konularda bu hareketler ne tür tavırlar ortaya koymaktadırlar?

Birinci soruyla, yani dünya çapındaki dinî yükselişin asıl kaynaklarına ilişkin (yukarıda bahsetmiş bulduğumuz) iki cevap söz konusu olabilir. Bunlardan birincisi, insanlığın tarih boyu tecrübe ederek kesin addettiği değerlerin bugün artık modernite tarafından tehdit edilmesidir. Bu durum insanları rahatsız edici bir hâldir. Bu değerlere tekrar kesinlik atfeden yeni dinî hareketler bu rahatsızlığı hafifletici bir görev üstlenerek insanları cezbetmektedirler. İkinci cevap ise şöyledir: Seküler bir dünya görüşü elit bir kültür oluşturmuş ve bu kültür, kendi inanç ve değerleri hiçe sayılan, özellikle de çocuklarının eğitiminde doğrudan bu inanç ve değerlerin hedef alınmasından rahatsız olan geniş halk kitlelerince benimsenmemiştir. Dolayısıyla da, çok sert bir anti-seküler eğilime sahip olan bu dinî hareketler, dinî motivasyonları çok kuvvetli olmasa da seküler eliti ve onların kültürlerini benimseyemeyen insanlar-

dan zaman zaman rağbet görmektedirler.

Bütün bunlarla birlikte, bu soruya başlangıçta anlattığım Amerikan vakfını milyonlarca dolar harcama yaparak fundamentalizm üzerine araştırma yaptıracak kadar meraklandıran hikâyeyi de hatırlatıcı bir başka cevap daha vardır. Bence bu cevap çok daha önemlidir. Şöyle ki: Olaya bir başka açıdan bakacak olursak, bu dinî hareketlerin neden rağbet gördüğü konusunda izahı gerektirecek açıklamalara ihtiyaç yoktur. Çünkü insanlar dine her zaman ihtiyaç duymuşlar, din her zaman var olmuştur. Asıl izah edilmesi, açıklanması ve taaccub edilmesi gereken hâl, dinin var olmamasıdır, yoksa var olması değil. O halde modern sekülerizmin ortaya çıkışı bu dinî hareketlerin hepsinden daha şaşılacak bir hadisedir. Dolayısıyla, din sosyolojisi için Amerika’daki seküler eğilimli Chicago Üniversitesi’nin varlığı, İran’ın Kum şehrindeki medreselerin varlığından daha ilginç bir konu olmalıdır. Bir başka ifade ile, söz konusu edilip sorgulanan hadise, yani fundamentalizm veya dinî hareketlerin varlığı, ancak insan tecrübesinde geçmişten beri var olan dinin yerinin devam ettiğini göstermektedirler; onun için bunda şaşılacak bir durum yoktur.

Bu dinî canlanmanın gelecekte alacağı muhtemel şekil hakkında global anlamda bir tahminde bulunmak bugünkü dinî hareketlerin çeşitliliğini göz önünde bulundurunca pek mâkul olmasa gerektir. Eğer bir tahmin yapılacaksa, bu, dar çerçevede her dinî hareket için ayrı ayrı yapılmalıdır. Ama emin olabileceğimiz bir tahminde bulunmak gerekirse, o da, XXI. asırda dünyanın bugünkünden daha az dinî olacağını düşünmek için hiçbir sebebin olmadığıdır.

Bir grup sosyolog eski sekülerleşme tezini son bir çabayla kurtarma gayretindedirler. Bunlar modernizasyonun insanları sekülerleştirdiğini, buna istisna teşkil eden İslâmî ve Evanjelik hareketlerin de ancak dinin son

kaleleri olduğunu ve bunların da çok fazla direnemeyeceklerini hâlâ iddia etmektedirler. Onlara göre sekülerite mutlaka kazanacak veya en azından İranlı mollalar, Pentakostal vazizler ve Tibetli lamalar⁷ zamanla Amerikan üniversitelerindeki meselâ edebiyat profesörleri gibi düşünüp, onlar gibi hareket edeceklerdir. Ama bana göre bu tez hiç de ikna edici görünmemektedir.

Bütün bunlara rağmen bu dinî manzaranın çeşitli alanları üzerine birbirinden çok farklı şeyler söylenebilir. Meselâ militan gözüken İslâmî hareketler eğer ülkelerinde hükümet olma imkanı bulacak olurlarsa (hâlen İran'da olduğu gibi) moderniteye karşı mevcut pozisyonlarını ve söylemlerini korumada güçlük çekeceklerdir. Yine, genelde fakir ve eğitimsiz insanlar arasında var olan Pentakostalizm'in bugün bu insanların sosyal statülerini yükseltecek bir değişim yaşamaya başlamalarıyla birlikte ileride mevcut dinî ve ahlâkî karakterini koruması (ABD'de yaygın bir şekilde gözlemlendiği üzere) pek muhtemel görünmemektedir. Genelde bu dinî hareketlerin çoğu dinî olmayan güçlere bağlıdır ve bu dinî hareketlerin geleceği kısmen bu güçlerce belirlenecektir. Meselâ ABD'deki militan Evanjelikalizm'in gelecekteki yapısı politik ve hukukî alanlardaki başarısına bağlı olacaktır.

Son olarak, insan tecrübesinin diğer alanlarında olduğu gibi, din alanında da ferdî kişilikler çoğu sosyal bilimci ve tarihçinin belirlediğinden daha fazla ve etkili bir role sahiptirler. Ayetullah Humeyni olmasaydı da belki İran'da bir İslâmî devrim olurdu, ama bu devrim gerçekleşenden çok daha farklı bir çehreye de sahip olabilirdi. Kuvvetli bir dinî hareket başlatacak karizmatik şahsiyetlerin nerede ne zaman ortaya çıkacaklarını kimse tahmin edemez. Kimbilir, belki de Amerika'da bundan sonraki dinî uyanış hareketi büyüleri çözülmüş post-modernist akademisyenler arasından çıkacaktır!

Bu dinî hareketler seküler düzeni tenkitte birbirlerinden ayrılırlar mı? Kendilerine ait inanç sisteminin diğerlerinden farklılıkları doğrultusunda elbette ayrılırlar. Kardinal Ratzinger ve Dalai Lama⁸ çağdaş seküler kültürün mutlaka farklı yönlerinden hoşnut olmayacaklardır. Ama her ikisinin de üzerinde anlaşabilecekleri şey, aşkın (yüce-mûteâl-semâvî) bir referans noktası bulunmadan (yani ilâhî bir referansa sahip olmadan) yaşamaya çalışan bir kültürün son derece yüzeysel olduğudur. Bu konuda tenkit yapmaları için de şüphesiz kayda değer birçok nedenleri vardır.

Dinî ihtiyaç ve bu dünyada tecrübe edilen kısıtlı varlık alanının ötesine yönelik bir anlam arayışı insanlığın hep var olan bir özelliği olmuştur. Bu iddia yalnızca teolojik bir ifade değil, aynı zamanda antropolojiktir. Hatta ateist bir düşünür bile bunun böyle olduğunu rahatlıkla kabul edebilir. Din ihtiyacını nihaî olarak ortadan kaldırmak, türlerin mutasyonu gibi bir şeyi gerektirir. Aydınlanma düşünürlerinin radikal olanları ve onların çağdaş entelektüel mirasçıları din konusunda işte böyle mutasyona benzeyen bir şey umdular. Ama bugüne kadar böyle bir şey olmadı ve yakın gelecekte de olması mümkün görünmemektedir. Kısacası, yeniden canlanan bu dinî hareketlerin seküleriteye ortak olarak yönelttikleri tenkit şudur: Aşkınlıktan (semâvîlikten) yoksun bir insan varlığının gücü, kuvveti ve anlamı yoktur.

Bugün özellikle modern bir şekle –ki burada seküleritenin geçmişte, meselâ Konfüçyanizm'in veya Helen kültürünün bazı şekillerinde var olduğunu hatırlamak gerekir- sahip olduğu temelinden hareketle seküleriteye yapılan tenkitler zaman zaman moderniteyi de hedef almaktadır. Bununla birlikte çeşitli dinî hareketlerin modernite ile ilişkilerinde farklılık arz ettikleri de bir gerçektir.

İslâmî diriliş hareketinin moderniteye karşı çok menfî bir temâyüle sahip olduğu,

hatta bazı bölgelerde tamamıyla anti-modern veya (kadının toplumdaki rolü konusunda olduğu gibi) modernin tam tersi bir tavır sergilediği söylenebilir. Bunun aksine Evanjelik hareket ise çoğu bölgelerde (Lâtin Amerika'da da böyle) modern bir görüntü sergilemektedir. Yeni Evanjelikler modernleşmeye engel teşkil eden (meselâ erkeği üstün görme ve İberyâ Katolikliği'ne mahsus olan hiyerarşiye önem verme gibi) geleneklerini terketmekte, kiliseleri de modernleşmeye katkıda bulunacak yeni değerleri ve davranış şekillerini benimsemeleri için teşvik etmektedirler. Bir örnek vermek gerekirse, Evanjelik cemaate tam uyum sağlayabilmek, İncil okumayı ve din adamı sınıfından olmayan kişilerin (çoğunlukla da kadınların) yönlendirdiği ve cemaatin öngördüğü çeşitli konularda fikir beyan edip tartışmalarda bulunmayı gerektirmektedir. İncil'i okumak da bir literatür bilgisini, eğitimi ve kişinin kendisini geliştirmesini teşvik etmektedir. Yerel kiliselerin din adamları dışından kimselerce yönetilmesi bunların kendilerini yönetim bilimleri açısından eğitmelerini, toplantıların nasıl idare edileceği konusunda bilgilenmelerini, hatta mâlî hesapların nasıl düzenleneceğini öğrenmelerini gerektirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Evanjelik cemaatlerin bilmeyerek de olsa demokrasinin ve sosyal değişimin okulları olma görevini icra ettiklerini söylemek pek hayalci bir yaklaşım olmasa gerektir.

Dinî diriliş hareketleri genelde din ile bağlantılı görülmeyen bazı konulara nasıl bakmaktadırlar? Bunlardan öncelikle uluslararası politika konusunu ele alalım. Bu konuda ister istemez Samuel Huntington'un soğuk savaşın sona ermesiyle uluslararası ilişkileri ideolojik çatışmalardan ziyade "medeniyetler çatışması" belirleyecektir teziyle karşı karşıya geliriz. Bu tez için burada bir şeyler söylemek herhalde uygun olur. Soğuk savaş doğuran o büyük ideolojik çatışma -ben bu çatışmanın tamamıyla yok olduğundan emin olmasam da- bugün artık sona ermiştir. Bununla birlikte

kimse ileride yeni ve farklı ideolojik çatışmaların çıkmayacağından emin olamaz. Kaldı ki, bugün milliyetçilik bir ideoloji olarak dünyada yayılmaktadır ve her milliyetçi düşüncenin bir ideolojisi vardır. Dolayısıyla ideolojiler devri hâlâ söz konusudur.

Bunun yanında Sovyet komünizmi ile ABD'nin başını çektiği Batı arasında yaşanan ve her alanı kapsayan çatışmanın sona ermesiyle geçmişte bastırılan kültürel düşmanlıklar da bugün artık yüzeye çıkmaktadır. Bu düşmanlıklardan bazıları -Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri hükümetleri ve entelektüel gruplarının bir Asya kimliği oluşturma çabalarında olduğu gibi- ideolojik şekillere dönüşmüş bulunmaktadır. Bu ideoloji çatışmasını ABD ve diğer Batı hükümetleriyle, onların güdümündeki sivil kuruluşların belirledikleri insan hakları çerçevelerinin Avrupa'ya göre düzenlendiği şekilde Asya'dan gelen itirazlarda görmek mümkündür. Bütün bu tartışma ve çatışmaları bir medeniyetler çatışmasının habercisi olarak görmek mübalağa olsa gerektir. Dinî olarak tanımlanabilecek medeniyetler çatışmasına yol açabilecek en yakın ihtimal ancak İslâm'ın radikal bir dünya ideolojisi halinde çok sayıda İslâm ülkesinde hâkim olması ve o ülkelerin dış politikalarını yönlendirmesiyle gerçekleşebilir ki, bugüne kadar da böyle bir şey olmamıştır.

Dinin Dünya Politikasındaki Rolü

Uluslararası politikada dinin rolünü takdir edebilmek için öncelikle gerçekten dinden ilham alan politik hareketlerle, dinî olmayan çıkarılara dayalı politik hedefler için dini uygun bir araç olarak gören hareketleri birbirinden ayırmak gerekir. Böyle bir ayırım yapabilmek zordur, ama imkansız da değildir. Nitekim, intihar saldırıları gerçekleştiren Hamas mensuplarının ikrar ettikleri dinî motivasyonlara gerçekten inandıklarından şüphe etmek için bir sebep yoktur. Ama Bosna'da üç ayrı grup arasında gerçekleşen ve de genelde dinler

arasındaki bir çatışma olarak telâkki edilen savaşın dinî inançlardan mülhem olduğundan şüphelenmek için bir sebep vardır. Sanıyorum P. J. O'Rourke'ydi. Bosna'daki bu üç grubun aynı ırktan olduklarını, aynı dili konuştuklarını, ama din konusunda ayrıldıklarını –aslında hiçbirinin bu dinlere inanmadıklarını– söylemişti⁹. Dinî çatışmaların kaynağının aslında din olmadığını anlatan güzel bir Kuzey İrlanda fıkrası vardır (ki bu fıkranın vermek istediği espiri Lübnan'daki iç savaş için de geçerlidir). Fıkranın kahramanı Belfast'ın karanlık sokaklarından birinde yürümektedir. Aniden ensesine bir silah dayanır. Tabîî, cevaplanacak bir de soru beklemektedir kendisini: “Katolik misin, Protestan mı?” Kahramanımız neye uğradığını şaşırır ve kekeleyerek cevap verir: “Ben Ateistim.” “Olsun”, der silahlı kişi, “bana Katolik ateist mi, Protestan ateist mi olduğunu söyle!”

Dinin her yerde barışı sağlayan bir güç olduğunu söyleyebilmek ne güzel olurdu. Ama ne yazık ki, gerçek bu değil. Her yer için aynı şeyi aynı derecede söyleyemesek bile genelde görünen tablo o ki, din barıştan ziyade hem milletler arasında hem de aynı millet içinde savaşlara neden olabilmektedir. Fakat bu durum insanlık için, tarih için yeni bir olay değil. Dinî kurumlar ve hareketler Hint altkıtasında, Balkanlar'da, Ortadoğu'da ve Afrika'da iç savaşları körüklemektedir. Bazen dinî kurumlar savaşı teşvik eden politikalara karşı çıkmakta veya çatışan taraflar arasında arabuluculuk görevi üstlenmektedirler. Meselâ Vatikan, Lâtin Amerika'daki bazı uluslararası anlaşmazlıklarda böyle bir başarı sağlamıştır. Yine bazı ülkelerde dinî motivasyonla hareket eden barış hareketleri (Vietnam Savaşı sırasında ABD'de olduğu gibi) ortaya çıkmıştır. Kuzey İrlanda'da hem Protestan hem Katolik din adamları barış için gayret sarfetmişler, ama bir neticeye ulaşamamışlardır. Bütün bunlarla birlikte sadece resmî dinî kurum veya grupların girişimlerine takılıp kalmamak gerekir. Çünkü dinî kurumların resmî

girişimleri olmasa bile bir toplum içerisinde topluma nüfuz etmiş ve her zaman barışla neticelenecek temâyüller olabilir. Meselâ Güney Afrika'da ırk ayrımının neden olduğu problemlili dönemin sona ermesi sürecinde, kiliseler de barışa katkı sağlamakla birlikte, halkın sahip olduğu Hıristiyan değerlerin daha esaslî bir rol oynadığı söylenmektedir.

Bir dinî diriliş hareketinin ekonomik alana da önemli müdahaleleri olabilir. Din ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkiye değinen temel eser şüphesiz Max Weber'in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü) isimli kitabıdır. Araştırmacılar 90 yıldan fazla bir süredir Weber'in bu eserde ortaya koyduğu tez üzerine tartışmakta, ondan sonuçlar çıkarmaktadırlar. Bu tezin temel noktası, bazı değerlerin modern ekonomik gelişmeyi beslediği şeklindedir. Weber'in tezine temel aldığı “Protestan ahlakı”nın (dinî olsun veya olmasın, ferdî disipline, çok çalışmaya, tutumluluğa ve öğrenmeye saygı duyan bir ahlakın) kapitalist gelişmenin ilk devrelerinde ekonomik gelişmede etkin olması gayet tabîidir.

Lâtin Amerika'daki yeni Evanjelikalizm tüm bu değerleri net olarak sergilemektedir. Ama yine Lâtin Amerika'da var olan İberyâ Katolikliği bu değerleri teşvik etmemektedir. Bununla birlikte dinî geleneklerin değişebileceğini de belirtmek gerekir. İspanya Franko rejiminin son zamanlarında önemli sayılabilecek bir ekonomik gelişme gösterdi. Bu başarıdaki paylardan birisi ekonomik meselelerle dinî konuları birleştiren Opus Dei'ye aitti. İslâm ise genel görünüm itibariyle modern pazar ekonomisini –özellikle de banka sistemini– benimsemeye zorluklarla karşı karşıyadır. Ama birkaç ülkede müslümanlar bu konuda önemli gelişmelere imza atmışlardır. Endonezya'daki İslâmî Hareket (Nahdatü'l-Ulema) Katolik dünyadaki Opus Dei'ye benzer bir rolü hâlâ oynayabilir. Yıllardır tartışılan bir konu daha var ki, o da Konfüçyanizm'den

mülhem değerlerin Doğu Asya'nın ekonomideki başarısında oynadığı roldür. Eğer Konfüçyanizm bir din olarak kabul edilir ve "post-Konfüçyan tez"e itibar edilirse bu ekonomik gelişimde önemli bir dinî katkının var olduğu görülür.

Yalnız bu kural her zaman böyle işlemeyebilir. Ekonomik gelişimde bir zaman etkin olan değerler bir başka zaman bu özelliğini kaybedebilir. "Protestan ahlakı"nın getirdiği prensiplerin Walt Rostow'un "kalkış" (take off) aşaması olarak adlandırdığı dönemde ekonomik gelişimde çok etkili olması muhtemeldir. Ama aynı etkinin daha sonraki devrelerde devam ettiğini söylemek mümkün değildir. Post-endüstriyel (endüstri sonrası) ismi verilen Avrupa, Kuzey Amerika ve Doğu Asya ekonomilerinde daha yumuşak değerlerin daha etkili olması söz konusudur. Meselâ tutumluluk ahlâken bir erdem olabilir, fakat ekonomik açıdan bakıldığında artık bir ayıp olarak görülmektedir. Zayıf bir ekonomide disiplinsiz hareket eden, parasını kontrolsüz harcayan zevkü sefa düşkünü bir kişi aniden yoksulluğa düşebilir. Ama aynı kişi gelişmiş toplumların bilgiye dayalı post-endüstriyel ekonomilerinde, eğer çok aptalca hareket etmiyorsa, zenginliğini rahatça devam ettirebilir.

Son olarak, dinî diriliş hareketlerinin insan hakları ve sosyal adalet konusunda dünya çapında görülen bir etkisi söz konusudur. Dinî kurumlar bu iki konuda bugüne kadar çokça fikir beyan ettiler. Bunlardan bazıları, meselâ ABD'de sivil haklar mücadelesinde veya Avrupa'da komünist rejimlerin sona ermesinde rol oynadılar. Ama bununla birlikte, diğer alanlarda olduğu gibi, insan haklarının tabiatı konusunda da farklı dinî beyanlar ortaya çıkmaktadır. Aynı şey sosyal adalet konusu için de söz konusudur. Bir gruba göre âdil olan bir durum, diğerine göre büyük adaletsizlikler içerebilmektedir. Dinî gruplarca bu konular üzerine alınan tavrın, tıpkı Roma Katolik Kilisesi'nin doğum kontrolü ve kürtaja karşı

oluşunda görüldüğü gibi, dinî bir temele dayalı olduğu bazen açıkça görülmektedir. Ayrıca, dinî söylemle meşrulaştırılmsın veya meşrulaştırılmasın, sosyal adalet konusunda alınacak tavırlar çeşitli sosyal sınıflarda dinin ne derece etkin olduğunu gösteren birer işaret-tirler. Amerikan Katolik kurumlarının cinsellik ve doğum kontrolü haricinde sosyal adalet konusundaki tavırlarının birçoğu bu duruma örnek gösterilebilir.

Bu karma değerlendirmeler, varmamız gereken genel sonucu temsil eden bir özellik taşımaktadır. Yani tek bir yöne işaret etmeyen bu değerlendirmeler gibi ulaştığımız netice de tek bir şeyi göstermemektedir. Dünyamızdaki olaylarda dinin oynayacağı rolden fazlaca ümitli olanlar da, aksini düşünenler de mevcut örneklerle bakarak hayal kırıklığına uğramış olmalıdırlar. Çünkü bu örnekler her iki yöne de işaret etmektedirler. Dinin üstlendiği bu role müspet veya menfî şeklinde genel bir değer biçmek mümkün değildir. Bu konuda ancak tek tek vakalar hakkında karar verilebilir. Ama gayet emin olarak söyleyebileceğimiz bir şey de yok değildir: Çağdaş konularda dini dikkate almadan değerlendirmelerde bulunmak son derece hatalı olur.

NOTLAR

* Peter L. Berger, "Secularism in Retreat", **National Interest**, Winter 1996/97, pp. 3-12.

** Aynı zamanda bir teolog ve siyaset bilimci, hatta bir romancı olarak tanımlayabileceğimiz din sosyolojisinin günümüzdeki önemli isimlerinden Prof. Peter L. Berger hâlen Boston Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Berger, önemli tezleri içeren birçok kitap ve makaleye imza atmıştır. *The Sacred Canopy* (1967) isimli eseri Dinin Sosyal Gerçekliği ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Çev. Ali Coşkun, İnsan Yay. 1993). Berger'in diğer eserlerinden bazıları şöyledir: Thomas Luckmann ile birlikte, *The Social Construction of Reality* (1966); *A Rumor of Angels* (1969); Brigitte Berger ve Hansfried Kellner ile birlikte, *The Homeless Mind* (1973); *Facing Up to Modernity* (1977); Editör

olarak, *The Other Side of God* (1981); Brigitte Berger ile birlikte, *The War over the Family* (1983); *The Capitalist Revolution* (1986).

1. Baş editörlüğünü Martin E. Marty'nin yaptığı söz konusu araştırma serisi 1991-1995 yılları arasında Chicago Üniversitesi tarafından beş cilt halinde yayımlanmıştır: *Fundamentalisms Observed* (1991); *Fundamentalisms and Society* (1993); *Fundamentalisms and the State* (1993); *Accounting for Fundamentalisms* (1994); *Fundamentalisms Comprehended* (1995) (çeviren)

2. Makalenin kalan bölümlerinde de sıkça kullanılacak olan sekülerleşme kavramıyla, dini tamamıyla devre dışı bırakan veya en azından dini son derece marjinalleştiren bir gözle dünyayı, hayatı değerlendirir hale gelmek kastedilmektedir. Sekülerleşme, sosyolojik veya psikolojik bir anlam içermekte ve bu kavramla kişilerin toplumsal hayatlarında veya ferdî düşünce ve duygularında dinin etkin olma özelliğini kaybetmesi ima edilmektedir. Kavram belki "lâikleşme" kelimesi ile Türkçe'ye çevirilebilir. Fakat Türkiye'de bu kelimeye biçilen rol "din ve devlet işlerinin birbirlerinden ayrılması" gibi son derece sığ ve literal, hatta hukukî bir anlamdan öteye gidememektedir. Halbuki sekülerleşme bunlardan öte genelde sosyolo-

jik bir ifadedir. Bu sebeple sekülerleşme veya seküler kavramlarını yazarın maksadını aktarabilmek için aynen kullanmak daha uygun gözükmektedir. (çeviren)

3. Her türlü teknolojik aleti kullanmaya karşı olan, daha çok ziraat vb. yollarla hayatlarını devam ettirerek dışı kapalı bir topluluk halinde yaşayan bir Hıristiyan grup. (çeviren)

4. Mistik yaşantıya, vecd hayatına önem veren ve çağdaş medeniyete tepki gösteren bir Yahudi grubu. (çeviren)

5. İslâm'a giren kişi. (çeviren)

6. XX. yüzyılın başlarında Los Angeles'de zenci vaiz W. J. Seymour tarafından kurulan, Avrupa'ya da T. Barrat tarafından yayılan bir Hıristiyan grubu. Pentakostalizm daha çok ABD ve İskandinav ülkelerinde yaygındır. Çok duygusal dinî ayinleri ve katı inançları vardır. Kutsal Ruh'un vaftizi denilen bir aydınlanmayla ulaşılan hidâyete ermeye önem verirler. (çeviren)

7. Tibetli Buda rahibi. (çeviren)

8. Tibet'in baş Laması. (rahibi) (çeviren)

9. Burada muhtemelen Bosna'daki grupların dinlerine pek bağlı olmadıkları, (meselâ müslümanların) dinlerinin gereklerini yerine getirmedikleri, sadece ismen müslüman oldukları kastedilmektedir. (çeviren)

Çeviren: Ali Köse